

УДК 64(477)

Денисенко Г. Г.

ДРУГА СВІТОВА ВІЙНА В ПАМ'ЯТКАХ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

Стаття порушує проблеми культурної спадщини. В Україні існує понад 73 тисячі історичних пам'ятників, присвячених подіям Великої Вітчизняної. Перший пам'ятник було споруджено в 1944 році. У 1981 році в Києві було відкрито Музей історії Великої Вітчизняної війни.

Серед бурхливих подій ХХ століття подією по- вала в собі всі можливі й неможливі людські біди й дії залишається Друга світова війна, яка акумулю- трагедії, неймовірне напруження духовних і фізич-

них сил цілих народів і країн. Смертоносний вал війни двічі прокотився по Україні, понівечивши долі мільйонів людей.

Доповнюють, розширюють наші знання про історію війни, її події пам'ятні історичні місця та пам'ятки, які є справжнім літописом воєнної історії. В Україні їх нараховується понад 73 тис., в більшості своїй це автентичні пам'ятки [1]. Основну частину серед них становлять братські та одиничні поховання радянських воїнів, партизанів, підпільників, вояків ОУН-УПА, жертв фашизму, місця масових страт радянських людей, в тому числі військовополонених, обеліски, пам'ятні знаки, меморіальні комплекси.

Проблеми впорядкування поховань радянських воїнів, їх охорони постали вже у ході війни. Постановою ДКО від 1 квітня 1942 р. відповідальність за стан братських могил воїнів і командирів Червоної Армії покладалася на військові ради фронтів та окремих армій [2].

Після визволення території від нацистських окупантів серед інших заходів, пов'язаних з відбудовою народного господарства, піднімались і питання охорони пам'яток, їхнього упорядкування. Постанова РНК УРСР і ЦК КП(б)У від 1 квітня 1944 р. «Про благоустрій могил і увічнення пам'яті воїнів, які загинули в боях за визволення і незалежність Радянської Батьківщини» сприяла значному розширенню цієї роботи. Згідно з нею місцеві органи влади, партійні, комсомольські організації мали взяти на облік та занести до Книги пам'яті України всі військові цвинтарі, братські та одиничні могили загиблих воїнів [3].

Питання про увічнення пам'яті загиблих воїнів, партизанів знаходились у полі зору державних і партійних органів і у повоєнні роки. Постановою Раднаркому СРСР від 18 лютого 1946 р. передбачалося не тільки впорядкування всіх поховань періоду Великої Вітчизняної війни, а й завершення до 1 серпня 1946 р. розробки 50 типових проектів пам'ятників для військових кладовищ, братських та одиничних, могил. На місцях, розпочалося виявлення і постановка на облік військових цвинтарів, братських та індивідуальних поховань, спорудження пам'ятних знаків, встановлення надгробків. У виконках міських і районних Рад накопичувалися дані про події і героїв воєнних років, створювалися Книги пам'яті.

Були прийняті постанови Раднаркому республіки «Про проектування і спорудження пам'ятника героям Червоної Армії в м. Корсунь-Шевченківському» від 30 січня 1946 р., «Про спорудження монументального пам'ятника на території Бабиного Яру» від 13 березня 1945 р.

Згідно з постановою Раднаркому СРСР від 15 квітня 1944 р. особлива увага уряду республіки приділялась будівництву пам'ятника на могилі

командувача 1-го Українського фронту генерала армії М. Ф. Ватутіна. Багато зусиль до його спорудження доклав М. С. Хрущов. Він неодноразово зустрічався з автором пам'ятника - скульптором Є. Вучетичем, висловлював йому свої міркування та пропозиції. 2 грудня 1947 р. пам'ятник оглянули члени уряду республіки, Верховної Ради України, представники громадськості, які високо оцінили його [5]. Відкриття пам'ятника відбулося 21 січня 1948 р.

У 1944-50 рр. були споруджені пам'ятники генерал-лейтенанту П. Волоху (Харківська обл.), генерал-лейтенанту О. Смирнову, Герою Радянського Союзу І. Нестеренку (Запорізька обл.).

У ході обстеження Запорізької області за даними на 1946 р. було зареєстровано 5534 пам'ятники, у тому числі 5318 пам'ятників Великої Вітчизняної війни, з них 3600 одиничних і 1697 братських могил. На кінець 1947 - початок 1948 р. з 3445 пам'яток, узятих на облік державними органами на Вінниччині, 3415 були братськими та одиничними могилами радянських воїнів періоду Другої світової війни [6].

По всій території, де відгрімилі бої, почалося впорядкування військових кладовищ, перепоховання полеглих воїнів. Протягом 50-х років на території України було впорядковано понад 19 тис. могил, споруджено понад 11 тис. пам'ятників, обелісків, нагробків та меморіальних плит. Подальша програма увічнення історії Великої Вітчизняної війни була розрахована на десять років, її завершення планувалося до 25-річчя Перемоги. На місцях оборонних боїв у Бердичеві, Білокорівчачах, Житомирі, Коломиї, Луцьку, Могилеві-Подільському, Славути, Стрию, Тернополі, Хмельницькому пропонувалося спорудити пам'ятники. Важлива роль відводилась відображенню бойових дій Радянської Армії під час визволення української землі від нацистських загарбників [7].

Але ці заходи стосувались не всіх воїнів. За відомих історичних обставин радянських воїнів, які погранили до фашистського полону, в умовах тоталітарного режиму прирівнювали до зрадників Батьківщини. Нині відомо, що на всіх фронтах сотні тисяч воїнів Червоної Армії потрапили в полон через стратегічні й тактичні прорахунки вищого військового командування. За півроку війни до німецького полону потрапив основний склад кадрової армії та сотні призовників воєнного часу.

В Україні гітлерівці влаштували 180 концтаборів, 50 гетто, в республіці відомо 250 місць масових страт радянських людей. За період окупації в Україні вбито і замучено 3 млн 898 тис. цивільного населення, близько 1 млн 800 тис. військовополонених [8]. Майже у кожному місті існували концтабори, де утримувалися військовополонені і мирні громадяни. Сумної слави в Україні зажили конц-

табори Дарницький, Сирецький (Київ), Богунський (під Житомиром), «Цитадель» (Львів), Володимир-Волинський (Волинська обл.), «Уманська яма» (Черкаська обл.), Рава-Руський (Львівська обл.), «Грос-лазарет Славута» (Хмельницька обл.).

У 70-90-ті роки на місцях масових страт мирних громадян, розташування концтаборів почали встановлювати пам'ятні знаки, споруджувати монументи. У 1975 р. (рек. 1985) в пам'ять про 67 150 мирних громадян Житомира і військовополонених на околиці міста споруджено величний Меморіал, у 1967 р. на місці концтабору у Славуті споруджено пам'ятник. Пам'ятні знаки встановлено на місцях розташування концтаборів у Сімферополі (вул. Жигаліної, 17), в селищі Массандра. У 1992—1993 рр. встановлено меморіальні дошки на будинках колишніх гетто у Львові. У Харкові створено перший в Україні Музей Голокосту, в якому зібрано документи і матеріали про трагедію єврейського населення в роки Другої світової війни [9].

Режим терору, геноциду і пограбування запровадили окупанти на загарбаній території, прагнучи встановити «новий порядок». Переконавшись в антинародному характері «нового порядку», український народ, незважаючи на вкрай жорстокі репресивні заходи, розгорнув рух опору. Переважна більшість українців воювала в лавах Червоної Армії, певні кола з різних причин вдалися до колаборації, частина населення воювала в партизанських загонах, боролася в антифашистському підпіллі. Більшість досліджених і взятих на державний облік пам'яток, присвячених визвольним змаганням українського народу в роки Другої світової війни, пов'язана із становленням і розвитком комуністичного підпілля і партизанського руху. Лише в останнє десятиріччя завдяки поглибленому вивченню нових першоджерел дослідники більш зв'язано і об'єктивно змогли подивитися на процес становлення й розгортання визвольної боротьби, діяльність антифашистського підпілля.

Спорудження пам'ятників на честь партизанів і підпільників розпочалося в перші повоєнні роки. Активно ця робота продовжувалася і в наступні роки. Понад 250 пам'ятників на честь радянських партизанів і підпільників встановлено у Житомирській, Запорізькій, Полтавській, Чернігівській областях. Близько 100 будинків відзначено меморіальними дошками про діяльність підпільних патріотичних груп у Волинській, Донецькій, Житомирській, Івано-Франківській, Київській, Луганській, Миколаївській, Полтавській, Рівненській, Чернігівській областях [10].

Складовою частиною руху опору була боротьба проти нацистського режиму і національно-визвольна боротьба проти сталінського тоталітарного режиму, яку очолила ОУН, а згодом національне збройне утворення - Українська Повстанська

Армія. На місцях, де гриміли бої за національні ідеали, залишились тисячі братських могил тих, хто зі зброєю в руках по обидві сторони фронту брав участь у братовбивчій війні або став її жертвою. На глибоке об'єктивне дослідження складних процесів, що мали місце в роки війни, тривалий час було накладено табу. Ідеологічне забарвлення позначилось і на монументальній пропаганді. Трагічні події не знайшли належного відображення в мистецтві, яке перебувало в полоні усталених концепцій, увічнюючи тільки вибіркові сторони єдиного процесу. Лише в умовах розбудови незалежної Української держави постало питання про об'єктивне відтворення всієї палітри визвольної боротьби українського народу в роки Другої світової війни. Виявлення пам'яток і пам'ятних місць, пов'язаних з визвольною боротьбою українського народу в роки війни, дасть змогу уповні відтворити історичні реалії.

Протягом 1995 р. у Львівській області споруджено 20 пам'ятних знаків на могилах воїнів УПА, встановлено меморіальні дошки на будинках, де жив О. Ольжич - заступник голови Проводу ОУН(м) (м. Львів, вул. Личаківська, 32), загинув генерал-хорунжий, зверхник УПА Р. Шухевич (вул. Новоповітряна, 78), було проголошено акт відновлення Української держави (пл. Ринок, 10), де народився генерал-хорунжий УПА Д. Грицай (с. Дорожів Дрогобицького р-ну). Символічні хрести, пам'ятні знаки у формі тризуба встановлено на братських могилах бійців УПА в селах Калуського, Коломийського, Рогатинського, Тисменицького районів Івано-Франківської області. В 1991 р. споруджено пам'ятний знак на місці розташування табору сотні УПА, якою командував Д. Карпенко (Яструб). У цьому таборі пройшли вишкіл багато командирів УПА, виступав зверхник УПА Р. Шухевич [11].

В ході роботи над багатотомним Зводом пам'яток історії і культури України обласні редколегії Житомирської, Івано-Франківської, Тернопільської областей, міська редколегія м. Києва виявили велику кількість пам'яток, пов'язаних з національно-визвольним рухом, формуванням оунівського підпілля у столиці України, з діяльністю провідників ОУН(м) О. Теліги, О. Ольжича. У Житомирі (вул. Пархоменка, 12/15) зберігся будинок, де народився О. Ольжич, Свято-Успенська церква, де його було охрещено. В ознаменування 50-х роковин від дня смерті поета, археолога О. Ольжича 12 червня в Києві на будинку (вул. Толстого, 15), де він мешкав у 1941-1942 рр. і де знаходилась підпільна квартира ОУН(м), встановлено меморіальну дошку [12].

У західних областях, з одного боку, прокотилася хвиля будівництва пам'ятних знаків, встановлення меморіальних дошок на будинках, пов'язаних з діяльністю ОУН-УПА. З іншого, активізувалась на-

руга над пам'ятками, пов'язаними з Червоною Армією. Так, у Тернопільській області в 1992 р. знято з обліку 177 пам'яток, у тому числі будинки, де знаходились штаби, командні пункти 302-ї, 338-ї стрілецьких дивізій, бойова техніка, встановлена на честь визволення міст і населених пунктів від нацистських загарбників. Івано-Франківський міськвиконком 10 жовтня 1995 р. прийняв постанову «Про демонтаж меморіальних дощок та пам'ятних знаків», згідно з якою передбачалося знесення двох пам'ятних знаків, 37 меморіальних дощок з будинків, де мешкали Герої Радянського Союзу [13].

Спираючись на минулий досвід, неважко спрогнозувати кінцевий результат такого підходу - появу нових «білих плям» у відображенні історичного шляху українського народу. Важливо зберегти пам'ять про всі події, які залишили по собі глибокий слід в історії України, про всіх полеглих на українській землі, незалежно від їх політичної орієнтації, належності до тієї чи іншої партії.

Майже 80 % пам'яток, присвячених подіям Другої світової війни, - братські могили і пам'ятні знаки на честь воїнів-визволителів, спорудження яких розпочалося в роки війни. У 1944-1945 рр. величні монументальні пам'ятники було споруджено на братських могилах воїнів-визволителів на висоті Гостра могила у Ворошиловграді, Керчі, Ма-

кіївці, Мукачеві, Нижньодніпровську, Харкові, Ужгороді, Хусті та багатьох інших містах і населених пунктах України [14]. У другій половині 60-х років в Україні розгорнулись роботи зі спорудження обелісків у містах-героях. Впродовж 70-80-х рр. в Україні були створені ансамблі, що увічнили подвиг полеглих воїнів. Серед них - меморіальний комплекс воїнам-визволителям Донбасу на Саур-Могилі у м. Сніжне Донецької області, пам'ятники «Україна - визволителям» у с. Міловому на Луганщині і в Ужгороді, меморіальний комплекс на Сапун-горі у Севастополі, Пояс Слави навколо Одеси, меморіальний комплекс у Корсунь-Шевченківському. На середину 80-х рр. в містах і селах України було встановлено понад 8 тис. пам'ятників воїнам-землякам [15]. 9 травня 1981 р. у Києві було відкрито меморіальний комплекс «Український державний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр.».

Підготовка Зводу пам'яток історії та культури України, Книг пам'яті, Державного реєстру національного культурного надбання стала новим етапом у справі увічнення подій Другої світової війни. У ході пошукових робіт виявлено сотні нових пам'яток, встановлено прізвища тисяч загиблих наших співвітчизників, ушанування пам'яті яких - важливе завдання держави і кожного громадянина.

1. Тронько П. Т. Навічно в пам'яті народній: 3 історії боротьби молоді України проти німецько-фашистських загарбників у роки Великої Вітчизняної війни.- К., 1995.- С 147.
2. Законодавство про пам'ятки історії та культури.- К., 1970.— С 220-221.
3. Военно-исторический журнал.- 1998.- № 1.- С. 73.
4. Там само.- С. 74.
5. Тронько П. Т., Войналович В. А. Увічнена історія України.- К., 1992.-С. 157.
6. ЦДАВО України.- Ф. 4761, оп. 1, спр. 156.- Арк. 21, 24; ДАЗО.- Ф. Р. 2654, оп. 1, спр. 456.- Арк. 1-7.
7. Тронько П. Т., Войналович В. А. Вказ. праця.- С. 142.
8. Безсмертя. Книга пам'яті України 1941-1945.- К., 2000.- С. 205.
9. Поточний архів відділу охорони пам'яток історії та культури Міністерства культури і мистецтв України.- Державний реєстр нерухомих пам'яток історії та культури Республіки Крим.- Сімферополь, 1995; Список пам'яток історії та культури по Львівській області; Вісник: загальнодержавний бюлетень.- 1998.
10. Памятники истории и культуры Украинской ССР. Каталог-справочник.-К., 1987.
11. Поточний архів відділу охорони пам'яток історії та культури Міністерства культури та мистецтв України.- Списки пам'яток історії та культури по Львівській та Івано-Франківській областях; Шерба Г. Від Золотої поляни до карпатських бескидів // Літопис Червоної Калини,- 1992.- № 3.- С. 31.
12. Скрипничук Б. Популяризація матеріальних і духовних пам'яток визвольного руху українського народу 1940-1950//Вісник: загальнодержавний бюлетень.- 1998.-№ 1.- С. 56-57.
13. Незалежність України: Історичні витоки та перспективи // Матеріали наукової конференції 22 серпня 1996 р.- К., 1997,-С. 234; С. Б6-Б7.
14. Волковинський В. М., Шашаліна Є. П. З історії спорудження перших пам'ятників героям Великої Вітчизняної війни на Україні // Укр. іст. журн.- 1973.- № 7.- С. 115.
15. Тронько П. Історичне краєзнавство: крок у нове тисячоліття (досвід, проблеми, перспективи).- К., 2000.- С. 114.

H. G. Denysenko

THE SECOND WORLD WAR IN THE CONTEXT OF THE MONUMENT OF HISTORY AND CULTURE

This article is devoted to the problem of the cultural heritage. More than 73 000 historical monuments are in Ukraine. The first monuments were built in 1944. In 1981 the Ukrainian state museum of the history of the Great Patriotic War was opened in Kyiv.